

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԴԻՀԱՅԵՐԵՆՅԱՆ ԿՐԿՆԱՍԵՌ ԲԱՅԵՐԻ ԳՐԱԲԱՐՅԱՆ ՇԵՐՏԸ

ՀՐԱՆՈՒՇ ԶԱՔՅԱՆ

Լայն առումով ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը միասնական և կոտ համակարգ է, որում պայմանականորեն առանձնացվում են տարբեր շերտեր՝ գրաբարյան, միջինհայերենյան, բարբառային (զավառական), արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուների բառապաշարային դրսևորումներ, փոխառություններ և այլն¹:

Բառապաշարի գրաբարյան շերտը կազմում են գրաբարից ժառանգված բառերը, ինչպես նաև իբրև ինքնուրույն բառեր գիտակցվող գրաբարյան բառաձևերը: Ամենահամեստ հաշվումներով ժամանակակից հայերենին է փոխանցվել գրաբարյան ընդհանուր բառապաշարի մոտ 40 տոկոսը: Այդ բառերից շատերը պահպանել են իրենց հիմնական իմաստները, որոշ բառեր ձեռք են բերել լրացուցիչ իմաստներ, իսկ որոշ բառեր իմաստափոխվելով ժամանակակից հայերենում հանդես են գալիս իմաստային նոր առումներով²:

Գրաբարից արդի հայերենին անցած շուրջ 20000 բառերի մեջ մտնում են նաև կրկնասեռ բայեր: Վերջիններիս թիվը, ինչպես ցույց է տալիս կատարված քննությունը, մեծ չէ. խոսքը շուրջ 150 կրկնասեռ բայերի մասին է: Բայց հայտնի է, որ բառաշերտերի դերը լեզվում պայմանավորված է ոչ թե նրանց մեջ մտնող միավորների քանակով, այլ կենսունակությամբ: Ինչպես նկատում է Ա. Աբրահամյանը, կրկնասեռ բայերի թիվը հայերենում սահմանափակ է բայական հարուստ բառապաշարի՝ մեծ թիվ կազմող միասեռ բայերի համեմատ, սակայն եղածները բացարձակ մեծամասնությամբ մեր լեզվում լայն գործածություն ունեն, ուստի նրանց քերականական հատկանիշների բացահայտումն ու բնորոշումը քերականագիտության կարևոր խնդիրների թվին պետք է դասել³:

Կրկնասեռ բայերի գրաբարյան շերտը արդի հայերենում ներկա-

¹ Քանակական տեսակետից գրաբար, միջին հայերեն, բարբառային և զուտ արևմտահայերեն բառերը ժամանակակից արևելահայերեն տարբերակում կարող են կազմել միայն 1/5-րդ մասը, հետևաբար բառապաշարի մեծագույն մասը ստեղծվել և կազմավորվել է նրա պատմական զարգացման ընթացքում (տե՛ս **Ա. Սուքիասյան**, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1999, էջ 143):

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 144:

³ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1962, էջ 719:

յանում է երկու խմբով՝ ա) *ձևախմաստային առումով անփոփոխ, բ) ձևախմաստային առումով փոփոխված*:

ա) Ձևախմաստային առումով անփոփոխ կրկնասեռ բայեր: Գրաբարի կրկնասեռ բայերը գերազանցապես ներգործական և չեզոք սեռերի նշանակություններ ունեցող և լծորդության պարզ բայեր են, որոնց կրկնասեռությունն արտահայտվում է համադրական եղանակով (սինթետիկ կրկնասեռություն) կամ սեռային զուգահեռությամբ՝ *է-ի* լծորդափոխությամբ⁴:

Նբ//չբ նշանակությունները կարող են արտահայտվել մեկ իմաստով (ձևավորվելով խնդրառությամբ), օրինակ՝ *աղաչել-նբ, չբ-թախանձագին խնդրել*, կամ բազմիմաստությամբ, ընդ որում՝ այդ տարբեր նշանակությունները

ա) *կարող են բխել նույն բնիմաստից*, օրինակ՝ *սգալ-նբ-1. մեկի կորուստը ողբալ, 2. չբ- սուզ անել*,

բ) *որևէ ընդհանրություն չունենալ*, օրինակ՝ *անխայել-նբ, չբ -1. խնայել, գթալ, խղճալ, հոգ տանել, 2. մտահոգվել, զգուշանալ*⁵,

գ) *տարբերվել ոչ թե բառիմաստով, այլ միայն գործողության ուղղվածությամբ*, օրինակ՝ *շրջըջել-նբ - 1. շուռումուռ տալ, չբ -2. շուռումուռ գալ*:

Ըստ տարժամանակյա քննության արդյունքների՝ գրաբարի շուրջ 500 կրկնասեռ բայերից⁶ արդի հայերենին են անցել ձևախմաստային տարբերություններ չունեցող մոտ 50 բայեր, որոնք, ըստ կրկնասեռությունը պայմանավորող հիմունքների և դրսևորման առանձնահատկությունների, գրաբարում բաժանվում են երկու խմբի:

ա) Առաջին խմբում բայական մեկ բառույթով (համադրական եղանակով) կրկնասեռությունը դրսևորող բայերն են: Այս խմբի բայերի կրկնասեռությունը հիմնականում պայմանավորված է նրանց բազմիմաստությամբ (մեկ իմաստի շրջանակներում կրկնասեռություն հանդես բերող բայերը մի քանիսն են): Բայական բառույթն ունի տարբեր, այդ թվում նաև ներգործական և չեզոք սեռերի նշանակություններ, ինչպես անձրևել-նբ- 1. *իբրև անձրև տեղալ, թափել, շաղ տալ, 2. չբ-անձրև գալ* (ՆՀԲ⁷, ԳԲ⁸, ԱՀԲԲ⁹), սգալ-նբ- 1. *մեկի կորուստը ողբալ, չբ- 2. սուզ*

⁴ Գրաբարում *է-ի* քերականական լծորդափոխությամբ արտահայտվում են նաև նբ//կբ նշանակություններ: Սեռի կարգը գրաբարում անկախ բառային բառույթով դրսևորվել չի կարող, ուստի լեզուն տարբեր սեռերի իմաստն արտահայտում է նույն բայի տարբեր լծորդներով: Գրաբարում որոշակի թիվ են կազմում նաև հասարակ սեռի բայերը, որոնք բառարանային մեկ բառույթում համատեղում են ներգործական և կրավորական սեռերի նշանակություններ:

⁵ Նկատենք, որ նմանատիպ բայերը արդի հայերենում անհամեմատ քիչ են:

⁶ Տե՛ս **Հ. Զաքյան**, Հին հայերենի կրկնասեռ բայերը. տարժամանակյա քննություն, Գյումրի, 2015:

⁷ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», ՆՀԲ, հ. 1, Եր., 1979, հ.2, Եր., 1981:

⁸ **Ռ. Ղազարյան**, Գրաբարի բառարան, ԳԲ, Եր., 2000:

⁹ **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, ԱՀԲԲ, հ. 1, 2, Եր., 1976:

անել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), տեղալ-նր-1. երկնքից հորդությամբ թափել, 2. որն է բան հորդությամբ մեծ քանակությամբ թափել, լցնել, 3. չբանձրն գալ, անձրնել, անձրնի պես թափվել, հորդությամբ գալ (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), պարապել- չբ- 1. գրադվել մի բանով, նր-2. ուսուցանել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), ճառագայթել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ)¹⁰ և այլն¹¹:

բ) Երկրորդ խմբում սեռային գուգահեռություն ունեցող բայերն են, որոնք է լծորդով արտահայտում են ներգործական, իսկ ի լծորդով՝ չեզոք սեռի նշանակություն, օրինակ՝ դասակցել-նր-1. *Դասակցից դարձնել*, դասակցիմ-չբ-2. *Դասակցից դառնալ* (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): Այս կարգի բայերի կրկնասեռությունը պայմանավորող նշանակությունները տարբերվում են սոսկ գործողության ուղղվածության փոփոխությամբ (ունեն գործողության հակադիր ուղղվածություն) և ոչ բառային տարբեր իմաստներով, ինչպես նախորդ խմբում: Ե և ի լծորդությունների պատմական փոփոխության և նույնացման հիման վրա այս բայերը արդի հայերենին են անցել բայական մեկ բառայթով, որը համատեղել է գրաբարում քերականական լծորդափոխությամբ արտահայտվող նր//չբ նշանակությունները¹²: Այս խմբում են մակաղել - չբ-1. *Մի տեղ հավաքվել հանգստանալու համար*, 2. նր-ոչխարները մի տեղ հավաքել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), խտորել-նր- 1. *շեղել, թեքել, մոլորեցնել, ծռել*, չբ-2. *շեղվել, թեքվել, մոլորվել, ծռվել* (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), կքել-նր- 1. *ծռել, թեքել, կորացնել, ընկճել*, չբ- 2. *կորանալ, կռանալ, չոքել, լքվել, վհատվել*, մորմոքել- նր-1. *կսկիծ, ցավ պատճառել*, չբ-2. *կսկիծ զգալ* (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), սրտապնդել-1. *սիրտ տալ, քաջալերել*, չբ-2. *սիրտ առնել, քաջալերվել* (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) և բազմաթիվ այլ բայեր¹³:

¹⁰ Բերենք բնագրային օրինակներ՝ Դա մի զարհուրելի շոգեքարշ էր, քրտնամխած ամպ, որ *անձրնում*, ֆշշում, փնչում էր ու չէր հանգստանում (ԴԴ): Գնամ ներշնչման կապույտ երկնքից երգեր *անձրնել* աշխարհի վրա (ԳԵ): Ու թեև գարուն է հոգիս ամպի տակ քո հուշն եմ *սգում* (ՀՇ): Ո՞վ է անքուն դեգերում, Անվերջ *սգում* ինձ վրա (ՎՏ): Բայց դու բոցեղեն համբույր *կտեղաս*, որ վարդ շուրթերիդ թերթերը թափե (ՀՇ): Մի մթնագիշեր էր: Անձրնն էլ անընդհատ *տեղում էր* միալար (ՀԹ): Մի տարի աշխատեցիր, շարունակեցիր *պարապել* աերոակումբում, սովորում էիր պարաշյուտով թռչել (ՎՊ): Նրանից հետո էլ կարողացավ ապահով ապրուստ ունենալ, հանգիստ ապրել, *պարապել* խաշնարածությամբ, զանազան արհեստներով (ՀԹ):

¹¹ Այս խմբում են նաև *խորհրդածել, խոկալ, կափկափել, հանապազորդել, ավազակել, կողոպտել, աքացել, գորավարել, քահանայապետել, զլանալ, ախորժել*, ինչպես նաև հայերենի զարգացման բոլոր շրջաններում կրկնասեռության հակված ասացական բայերը՝ *աղաղակել- չբ- 1. ճչալ, բարձր ձայն արձակել, նբ- 2. բարձր ձայնով մի բան ասել, բարբաջել-նր- 1. փուչ բաներ ասել, չբ-2. շաղակրատել, ցնդաբանել, չարախոսել-չբ-1. վատարանել, բամբասել, նբ- 2.(հզվիդ).-մեղադրանքներ բարդել, մեղադրել* և այլն:

¹² Ասվածից չպետք է ենթադրել, որ գրաբարում սեռային գուգահեռություն ունեցող բոլոր բայերը պահպանել են կրկնասեռությունը: Դրանցից շատերը կորցրել են քերականական այդ հատկանիշը կամ չեն անցել արդի հայերենին: Նկատեք, որ խնդրո առարկա բայերից շատերն ունեն այլ նշանակություններ ևս, բայց կրկնասեռություն պայմանավորում են հիշյալ իմաստները:

¹³ Խոսքովը *խտորել էր* ուղղությունը դեպի Ապար (ԴԴ): Նայում էր այնքան, մինչև որ վերջինս, Ագատի խորաձորն իջնելով, *խտորում էր* դեպի Գառնո արահետը և աչքից ծածկվում (Մ): Ու *մակաղեց* Միամանթոն հոտը սարի մի լանջին (ՀՇ): Ժամի

բ) Ձևախմաստային առումով փոփոխված կրկնասեռ բայեր: Հայերենի բայական համակարգը տարժամանակյա կտրվածքում քանակական և որակական նկատելի տեղաշարժերի է ենթարկվել: Բայացանկը համալրվել է նոր բայերով, շատ բայեր դարձել են հնաբանություններ, փոխվել է որոշ բայերի ձևակազմությունը, առկա են լծորդական փոխանցումներ: Ի թիվս այլ բառերի արդի հայերենում ձևախմաստային որոշակի փոփոխություններ են կրել նաև գրաբարում կրկնասեռ մի խումբ բայեր:

Ձևային փոփոխությունները (բայի կազմության կամ գրության) հիմնականում համակարգային բնույթի են՝ ուղղված լեզվի միօրինակության ծավալմանը, և բուն կրկնասեռության հետ որևէ առնչություն չունեն¹⁴: Այսպես, գրաբարի **յուսալ, յապաղել, թաւալել, յերկարել** և բազմաթիվ այլ կրկնասեռ բայեր ուղղագրական բարեփոխումների հետևանքով արդի հայերենում ունեն գրության տարբերություններ՝ **հուսալ-նր-1. հույսով ակնկալել մի բան, 2. հանձնել վստահ սրտով, չք-3. հույս ունենալ, 4. ապավինել, վստահել, հավատալ (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), հապաղել-նր-1. ուշացնել, ձգձգել, հետաձգել, չք-2. ուշանալ, դանդաղել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), թավալել-նր-1. թավալել, տապալել, չք-2. տապալվել, զլորվել, գահավիժել, թավալվել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), երկարել- չք-1. երկարանալ, նր-2. երկարացնել, ձգել, տարածել, տևական դարձնել (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) և այլն:**

Գրաբարում *-ան* հիմքակազմիչ ածանց ունեցող մի խումբ բայեր (ոչ միայն կրկնասեռ) արդի հայերենում կազմությամբ պարզ են, օրինակ՝ **սկսանել-սկսել, զերծանել-զերծել, թքանել- թքել, երկիրպագանել-երկրպագել** և այլն¹⁵:

Ձևային տարբերություններից առավել կարևոր և հետաքրքրական են կրկնասեռ բայերի իմաստային կառուցվածք(ներ)ի փոփոխությունները, որոնք հիմնականում պայմանավորված են բառապաշարի իմաստային զարգացմամբ: Առանց բառակազմական փոփոխությունների ժամանակակից հայերենին անցած մի շարք կրկնասեռ բայեր այս

շվաքում *մակաղել է* ոչխարը (ԱԲ): Ձյունաթույր շուշանը *կքում է* այժմ յուր գլուխը դառնաշունչ հողմի, ծանր վշտերի հարվածների տակ (Մ): Կանգնել են լուռ, իրար *կքած* փայտեր երկու (ԵՉ): Վիրավորանքն ու ծաղրը *մորմոքում էին* Միքայելի սիրտը (Շ): Սեդան *մորմոքելով* հարցրեց (Մ): Բոլոր վիատվածներին *սրտապնդեց* յուր քաջալերական խոսքերով:

¹⁴ Ժամանակակից հայերենի համար բառերի ամեն մի փոփոխություն, լինի դա հնչյունական, ձևական-ձևաբանական, գործառական, իմաստային թե՛ բառակազմական իրողություն, բառապաշարի կատարելագործման ընդհանուր գործընթացի դրսևվորում է, ուստի այս կամ այն չափով առնչվում է տարժամանակյա քննությանը և պահանջում է որոշակի անդրադարձ:

¹⁵ Նկատենք, որ ձևերի ընդհանրացմանն ու միօրինակացմանը միտված այս համակարգային փոփոխությունը կատարվել է շատ ավելի վաղ, և արդի հայերենին անցել են բայերի բառակազմական փոփոխություն կրած տարբերակները: Գրաբարից սկսած հայերենի բայերը պարզանալու ուժեղ միտում են ցուցաբերում: Բազմաթիվ բայեր, որոնք գրաբարում գործածվում էին միայն ածանցներով, հետագայում տարածվում են պարզ ձևերով (տե՛ս **Մ. Ղազարյան**, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 2006, էջ 193):

շրջանում ձեռք են բերել նոր իմաստներ (շատ դեպքերում՝ փոխաբերական), իսկ գրաբարյան որոշ նշանակություններ հնացել են կամ դուրս են եկել գործածությունից: Անկախ հասկացության ծավալների փոփոխությունից՝ խնդրո առարկա բայերը արդի հայերենում պահպանել են կրկնաստեռության հատկանիշը:

ա) Կրկնաստեռության պահպանում՝ հասկացության ծավալի ընդարձակումով: Լեզվի բառապաշարը, տարժամանակյա կտրվածքում ենթարկվելով փոփոխությունների, համապատասխանում է հասարակական կյանքի, լեզվամտածողության և գիտակցության առավել բարձր աստիճանի: Բառապաշարի իմաստաբանական զարգացման առումով ընդհանուր օրինաչափություն պետք է համարել բառերի իմաստային ծավալի ընլայնումը, որը հիմնականում պայմանավորված է հասարակական, մշակութային կյանքի, գիտության և տեխնիկայի զարգացմամբ: Բառերի (այդ թվում նաև կրկնաստեռ բայերի) իմաստային փոփոխությունները համալրում են լեզվի բառապաշարը նորանոր նշանակություններով: Օրինակ՝ **վկայել** կրկնաստեռ բայը գրաբարում ունի հետևյալ նշանակությունները՝ **նբ//չբ. 1. վկա լինել, վկայություն տալ, հաստատել մի բանի ճշմարտությունը, 2. իբրև վկա նահատակվել:** Արդի հայերենում բայն ունի ինչպես **1. որպես ականատես հաստատել որևէ բան: 2. արտահայտել որևէ բան, 4. հաստատել, վկայել: 5. որևէ բանի ապացույց լինել, 6. փխր. նահատակվել, 7 (կրոն) մարտիրոսանալ**, այնպես էլ **3. (իրավբ.) որպես վկա դատարանում ցուցմունք տալ, իր տեսածները հայտնել** իմաստային նորաբանությունները (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): **Սուվել** բայը գրաբարում ունի **նբ//չբ.- 1. սուլոցի ձայն հանել, շչալ, 2. բերանով սուր ձայն արձակել, սուլիչ, շչակ հնչեցնել**, արդի հայերենում նաև **սուվելով ազդանշան տալ** նշանակությունը (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): **Սովորել** կրկնաստեռ բայը գրաբարում ունի **նբ//չբ.- 1. մի բանի վարժվել, ընտելանալ, 2. սովորություն ձեռք բերել, 3. ուսանել**, իսկ արդի հայերենում ոչ միայն **նբ.- 1. գիտելիքներ ձեռք բերել, սերտել, 2. մեկին ընդօրինակել**, այլ նաև՝ **չբ- որևէ կարգի ուսումնական հաստատության սովորող լինել, որոշակի առաջադիմություն ցուցաբերել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) նշանակությունները: **Խարդախել** կրկնաստեռ բայը գրաբարում ունի **նբ//չբ. 1. նենգել, խորամանկել, չարիք նյութել, 2. խաբել**, արդի հայերենում նաև՝ **կաթին, գինուն և այլ նյութերի մեջ ուրիշ անարժեք նյութ խառնել**¹⁶ (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) իմաստը և այլն:

Նոր նշանակությունները կարող են պայմանավորվել բայի բնիմաստի հետագա զարգացմամբ: Օրինակ՝ **կափկափել** կրկնաստեռ բայի չեզոք սեռի նոր նշանակությունը՝ **ձայն արձակել (կտուցի բախյունով)**, արդի հայերենում գործածվում է գրաբարյան **նբ//չբ.- 1. բարախել, իրար**

¹⁶ Վկաներից երեքը առանձին խնդրանքով *վկայել են*, որ Մայրանն այն ժամանակ չէր հասկանում, թե ինչ է ամուսնական կյանքը (ԱԲ): Միլիցիոները *սուլեց* (ՎՊ): Նրա փոքր քույրը *սովորում է* դպրոցում (ԱԲ): Կաթը *խարդախել է* (ԺՀԼԲԲ):

բախել, 2. ատամներն իրար խփել, կրճտացնել նշանակությունների հետ (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **հանդուրժել** բայի **նբ-թույլատրելի համարել, չբ-հաշտվել մի բանի հետ** նշանակությունները արդի հայերենում գործածվում են գրաբարյան **նբ//չբ 1. համբերել, դիմանալ, տոկալ, 2. ուժը պատել, կարողանալ, ի վիճակի լինել** իմաստների հետ (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **կարճաբանել** բայի **նբ- գրվածքը համառոտել, կրճատել** իմաստային նորաբանությունը արդի հայերենում «գումարվել» է գրաբարյան **նբ//չբ- կարճ, համառոտ խոսել, համառոտել** իմաստներին (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) և այլն:

Բառիմաստի փոփոխությունները գերազանցապես փոխաբերական գործածությունների հետևանք են: Գործածվելով այլ գործողության համար՝ բայը ձեռք է բերում դրա հասկացությունը, այսինքն՝ ստանում է մի նոր իմաստ, ընդ որում, այդ նոր իմաստը կարող է բառի արդեն ունեցած հասկացության ընդարձակումը լինել, կարող է բառի արդեն ունեցած իմաստին զուգորդել, նրա հետ միաժամանակ գոյություն ունենալ, կարող է փոխարինել նրան և այլն: Բառի նախկին իմաստի և նոր իմաստի հարաբերությունները ցույց են տալիս բառիմաստի պատմական զարգացումը և դրա հետևանքները: Բառերի փոխաբերական գործածություններից շատերը ժամանակի ընթացքում ամրանում են բառին խոսքից դուրս, դառնում բառի «սեփական» իմաստները¹⁷: Օրինակ **թքել** բայի **փխբ. չբ- հրաժարվել, ձեռք քաշել** նշանակությունը արդի հայերենում զուգորդում է գրաբարյան **նբ, չբ-1. բերանից թուրք դուրս նետել, թափել, 2. փխբ. արհամարհանքով մերժել, 3. դուրս մղել, վիժել, 4. թուքումուր տալով անարգել** իմաստներին (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ)¹⁸: Նույնը պետք է ասել նաև **սասանել** բայի՝ **խախտել, անհաստատ դարձնել, բուրել** բայի՝ **մեկի, մի բանի ազդեցությունն ունենալ, բույրի նման տարածվել, սփռվել, վիժել** բայի՝ **ձախողվել, խափանվել, խախտվել, թուլանալ, ծյուրել** բայի՝ **մտատանջվել, բրդել** բայի **պռոռտախոսել, բռնկել** բայի **ծագել (խոսվություն), տոչորել** բայի՝ **բուռն կարոտից տառապել**¹⁹ նշանակությունների մասին²⁰ և այլն:

¹⁷ Տե՛ս **Էդ. Աղայան**, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Եր., 1984, էջ 101:

¹⁸ **Սասանել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **բուրել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **վիժել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **ծյուրել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **բրդել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **բռնկել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ), **տոչորել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) և այլն:

¹⁹ Նշված բայերը գրաբարում ունեն իմաստային հետևյալ շրջանակները՝ **սասանել-նբ-1. ցնցել, շարժել, տատանել, 2. չբ-ցնցվել, տատանվել, տարուբերվել, 3. խախտվել, 4. երկյուղից դողալ, բուրել-նբ-1. բույր տարածել, 2. չբ-բուրել, հոտ տարածվել, վիժել-նբ-1. պտուղը վաղաժամ դուրս մղել, 2. բխեցնել, հոսեցնել, 3. չբ-թափվել, 4. գահավիժել, ծյուրել-նբ-1. հյուծել, տկարացնել, 2. չբ- հյուծվել, 3. սպառվել, բրդել-նբ-1. կտոր-կտոր անել, չբ-2. կտորել, 3. չբ-մեծ-մեծ փաթիլներով տեղալ** և այլն:

²⁰ **Թքել եմ** և՛ քեզ, և՛ քո պսակին, երկրպագում եմ փողի քսակին (ՀԹ): Ոչ մի ապառաժ սիրտ չէր հանդգնիլ քո անարատ հոգին թունավորելու, քո հաստատուն հավատը **սասանելու** (Մ): Մաքուր սիրեք՝ նման մի հայրենի հողի, որ ձեր սերունդները **բուրեն** շունչը գարնան (ՀՇ): Ուրեմն գործը **վիժեց**-վերջացավ, ընկավ անդունդը (ԴԴ): Մեծ-մեծ **բրդելն** էլ նոր տորվանք (ԴԴ): Բայց **բռնկած** ապստամբությունը խաղաղելու համար կա և մի ուրիշ արգելք (Մ):

բ) Կրկնաստեղծության պահպանում՝ հասկացության ծավալի նեղացումով: Բառապաշարի համալրմանը զուգընթաց տեղի է ունենում նաև որոշ բառերի կամ բառիմաստների դուրսմղում, հնացում կամ գործառնության նվազում (նորաստեղծ բառերի համեմատությամբ դրանք փոքր թիվ են կազմում): Արդի հայերենում կրկնաստեղծությունը պահպանած որոշ բայեր կորցրել են գրաբարյան այս կամ այն նշանակությունը: Տարժամանակյա կտրվածքում մոռացության են մատնվում գրաբարյան այն նշանակությունները, որոնք արդի լեզվամտածողությամբ այլևս կապ չունեն բայի բնիմաստի հետ: Այսպես, գրաբարյան մի շարք կրկնաստեղծ բայեր, անցնելով ժամանակակից հայերենին, չեն պահպանել նախնական որոշ իմաստներ, օրինակ՝ **կարդալ** կրկնաստեղծ բայն արդի հայերենում չի պահպանել գրաբարյան *ձայնել, աղաղակել, օգնություն կանչել, ձայն տալ, հրավիրել, անունը տալ, անուն դնել* իմաստները, ինչպես **աղաչել** բայը՝ *աղոթել, արգահատել* բայը՝ *խնդրել, ակնարկել* բայը՝ *ակնածել, պատկառել, ամաչել, նշմարել, նկատել, անդորրել* բայը՝ *լայնանալ, ընդարձակվել, բխել* բայը՝ *որդու ծնվելը հորից, թախանձել* բայը՝ *թախծել, տրտմել, չափն անցնել, սխալվել, խղիխղթել* բայը՝ *թշնամությունը ծածկել, դողանջել* բայը՝ *անորոշ խուլ ձայներ արձակել, հայհոյել, տրտնջալ, հաչել, կոծել* բայը՝ *ծփալ, հաջողել* բայը՝ *օգնել, ազդել, ներգործել, ընդառաջել, երկնել* բայը՝ *վշտանալ, մարգարեանալ* բայը՝ *ընկնալորի պես փրփրել և գառանցել, ընկղմել* բայը՝ *փչացնել, ապականել, բախել* բայը՝ *նվազել, հետ մղել, վանել, ազդել, զգայարանների վրա, սրտապնդել* բայը՝ *համատել, շշնջալ* բայը՝ *մրթմրթալ, փնթփնթալ, ըղձալ* բայը՝ *հմայություն անել, խթել* բայը՝ *մտնել, խրվել, մխրձվել, ամբառնալ* բայը՝ *բարձր աստիճանի, պատվի հասցնել, վերանալ, տարածվել, ձգվել, հասնել բարձր աստիճանի, պատվի հասնել, զարգանալ, գոռոզանալ, վեր կանգնել, վեր կենալ, հատնել, շրջշրջել* բայը՝ *գույնը փոխել, փոփոխել, բնավորել* բայը՝ *բնավորություն դարձնել, բնությունից ստանալ, բնականից ունենալ, սովորել, օձտել* բայը՝ *ուղիղ շավիղից ելնել, անսանձ գնալ, ճանապարհից շեղվել, այս ու այն կողմ վազել (ձիերը), նշանակությունները և այլն*²¹:

²¹ Քննարկված կրկնաստեղծ բայերը արդի հայերենում պահպանել են գրաբարյան հետևյալ նշանակությունները՝ **ակնարկել**-նր/չբ-1. *աչքով ցույց տալ*, 2. *հայացքով նշան անել*, 3. *չբ- հարևանցիորեն դիտել, նայել*, 5. *անուղղակի կերպով հիշեցնել*, **անդորրել**-նր-1. *անդորրեցնել, խաղաղեցնել*, 2. *չբ- խաղաղվել, անդորրանալ, բղխել*-չբ-1. *դուրս հոսել, թափվել*, 2. *բուսնել, ծլել*, 3. *հոտ տարածվել, բուրել*, 4. *նր- բխեցնել, հոսեցնել*, 5. *առաջ բերել, դուրս բերել*, 6. *ծորել*, 7. *կաթեցնել*, **թախանձել**-1. *սաստիկ փափագել մինչև ձանձրացնելը*, 2. *աղաչել*, **խղիխղթել**-նր- 1. *թարախ հոսեցնել*, 2. *չբ- թարախակալել*, **դողանջել**-նր- 1. *դողանջել տալ*, *չբ- 2. դողանջ արձակել*, **կոծել**- նր- 1. *ծեծել*, *չբ- սգալ*, **հաջողել**- նր-1. *հաջողեցնել*, *չբ- 2. հաջողություն ունենալ*, *նր- 3. առաջնորդել դեպի լավը, կարգավորել*, 2. *չբ- հաջողություն գտնել, հաջող ելք ունենալ*, 3. *զլուխ գալ, իրագործվել, հաջողվել*, **երկնել**-նր-1. *ծնել, ծննդաբերել*, 2. *ստեղծագործել, հորինել*, 3. *առաջ բերել, առաջացնել*, 4. *կոտրել*, 5. *չբ- ծննդյան ցավերով բռնվել*, **մարգարեանալ**-չբ/նր- 1. *գուշակել*, 2. *չբ- մարգարեություն, ներշնչում ստանալ*, **ընկղմել**- նր-1. *խորատուզել ջրի*

գ) Կրկնաստեռության պահպանում՝ հասկացության ծավալի վերականգնավորումով: Գրաբարի կրկնաստեռ բայերի իմաստային կառուցվածքները արդի հայերենում կարող են վերականգնավորվել ի հաշիվ գրաբարյան բազմիմաստության վերացման, անցյալում ունեցած որոշակի գործածությունների և իմաստաբանական ճյուղավորումների նվազման ու նոր նշանակություն(ներ)ի ձեռքբերման: Օրինակ՝ **հաճախել** բայն արդի հայերենում **պահպանել է** գրաբարյան **նբ- 1. շատացնել, բազմացնել, ավելացնել. 2. հաճախ կրկնել, 3. երկարաձգել, չբ- 4. շատանալ, 5. հաճախ մի տեղ գնալ-գալ, կորցրել է չբ-5. երկար տևել, հարատևել** նշանակությունները և **ձեռք է բերել** հասարակական կյանքի զարգացմամբ պայմանավորված նոր իմաստ՝ **չբ-6. մասնակցել ժողովների, հավաքությունների** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): **Հանդարտել** կրկնաստեռ բայը արդի հայերենում **պահպանել է** գրաբարյան **նբ./չբ-1. հանդարտ լինել, մնալ, 2. հանգիստ առնել, հանգստանալ, հանգչել, 3. դադարել, կանգ առնել, 4. հանդարտվել, խաղաղվել, մեղմանալ, թուլանալ, կորցրել է չբ-լռել, համբերել, դիմանալ, տանել, տոկալ, նբ-հանդարտեցնել** նշանակությունները և **ձեռք է բերել** միանգամայն նոր իմաստ՝ (տեխ.) **մեխանիկական տատանումները թուլացնել, մարել** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): **Աշխատել** կրկնաստեռ բայը **պահպանել է չբ- 1. հոգնել, չարչարվել, տառապել (հնց.), կորցրել է նբ- 2. նեղություն տալ, 3. հոգնեցնել, անհանգստացնել, 4. չարչարել** իմաստները և **ձեռք է բերել** նոր նշանակություններ՝ **չբ-5. աշխատանք կատարել, գործել, բանել, 6. ծառայել, պաշտոնավարել, որևէ աշխատանքով զբաղվել, 7. գործ ունենալ, երկասիրությամբ զբաղվել, 8. մի բանի վրա աշխատանք թափել, որևէ բան գործադրել իբրև միջոց, նբ-9. վաստակել, ձեռք բերել, շահել, 10. օգուտ ստանալ (գործածվում է վերացական բայի նշանակությամբ՝ աշխատիր չուշանալ)** (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ, Ա) և այլն²²:

Առաջին հայացքից թվում է՝ զուգադրական քննությունը առանձնահատուկ ջանքեր չի պահանջում և բացատրության տեսակետից էլ անվիճելի է, սակայն կրկնաստեռ բայերի հասկացության ծավալում կատարված տարժամանակյա փոփոխությունների մասին գաղափար կազմելու համար իմաստային կառուցվածքների պարզ համեմատությունը բավարար չէ: Թյուրըմբռումից խուսափելու համար անհրաժեշտ է ցուցաբերել պատմական մոտեցում: Խնդրո առարկա բայերի իմաստ-

մեջ, ջրի խորքն իջեցնել, սուզել, մխրձել, 2. համակել, պատել, 3. փչացնել, ապականել, 4. չբ-ընկղմվել, բախնել-նբ-1. հարված տալ, զարկել, ծեծել, 2. դիպցնել, խփել, 3. չբ. իրար դիպչել, զարկվել, 4. ընդհարվել, սրտասպնդել-նբ. 1. սիրտ տալ, քաջալերել, 2. չբ-սիրտ առնել, քաջալերվել, 22նջալ- նբ/չբ-1. ցածր ձայնով խոսել, փսփսալ, 2. մի բան ասել, ըղձալ- նբ/չբ- 1. իդձ ունենալ, տենչալ, 2. բարեմաղթել, ցանկանալ (հնց.), 3. աղոթքով խնդրել, աղերսել, 4. աղոթել, խթել-նբ/չբ-1. խթանով՝ արմունկով թեթևակիորեն խփել, 2. հրել, բոթել, 3. խայթել, կծել, 4. կշտամբել, հանդիմանել, ամբառնալ-նբ- 1. վեր բարձրացնել, 2. վերցնել, 3. չբ- դեպի վեր բարձրանալ և այլն:

²² Այս խմբում են նաև **մեկնել, կանխել, միտել, շնչել, կծկել, հաճել, ժանգոտել, երկարել, ծագել** և այլ կրկնաստեռ բայեր:

տային զարգացման պատմականությունը ներկայացնելու համար պետք է զուգադրել ոչ միայն գրաբարի և արդի հայերենի (ինչպես սովորաբար արվում է), այլ նաև միջին հայերենի լեզվական փաստերը: Այս լեզվաորակը շատ հետաքրքիր փաստեր է տրամադրում ուսումնասիրողին: Օրինակ՝ **եփել** բայը գրաբարում **նք** է՝ *հում կերակրանյութը եռացնելով ուտելի դարձնել* նշանակությամբ, իսկ միջին հայերենում և արդի հայերենում կրկնասեռ է: Տարածամանակյա քննությունը վկայում է, որ պատմական զարգացման տարբեր փուլերում բայը կրկնասեռ է իմաստային տարբեր դիտվածքներով՝ միջին հայերենում՝ **եփել-նք-1. մարսել, 2. դադարեցնել, 3. վերացնել, եփիլ-չք-հասունանալ**, արդի հայերենում՝ **նք-ուտելիքը կամ խմելիքը եռացնելով պատրաստել, խաշել, եռացնել, թրծել, կարգավորել, կոփել, չք- եռալ**²³: Ասվածից հետևում է, որ կրկնասեռ բայը արդի հայերենում ենթարկվել է իմաստափոխության (ՆՀԲ, ԳԲ, ՄՀԲ²⁴, ԱՀԲԲ):

Ծաղկել, կարդալ և խռովել բայերը իմաստային որոշ տարբերություններով կրկնասեռ են թե՛ գրաբարում, թե՛ արդի հայերենում: Բայերի իմաստային կառուցվածքների՝ գրաբար-միջին հայերեն-արդի հայերեն քննությունը վկայում է, որ արդի հայերենում բայերի կրկնասեռությունը պայմանավորող նոր նշանակությունները (**կարդալ՝ սովորել, ընթերցել, ծաղկել՝ ձեռագրեր ծաղկանկարել, խռովել՝ նեղանալ, մեկի հետ չխոսել**²⁵) նշված բայերը ձեռք են բերել միջին հայերենում:

Հաճախ բայերի իմաստները այնպես են փոխվում, որ հին նշանակությունները մոռացվում են, և նոր հիմունքներով համապատասխան բառից կազմվում է նոր բայ: **Ապրել և շաղել** կրկնասեռ բայերը արդի հայերենում լիովին վերաիմաստավորվել են. **ապրել** բայը գրաբարում ունի **չք- 1. փրկվել, ազատվել և նք- 2. փրկել, ազատել, կենդանի պահել** նշանակությունները, իսկ արդի հայերենում՝ **չք-1. կյանք ունենալ, 2. կյանք վարել, 3. վայելել կյանքի բարիքները, 4. որևէ տեղում բնակություն հաստատել, 5. կենալ, մնալ, բնակվել, 6. ապրուստ ունենալ, 7. տնել, շարունակվել, 9. կենակցել, 10. սեռական հարաբերություն ունենալ, 11. շփման մեջ լինել, 12. կլանված լինել, 13. սնվել, 14. հնց. ազատվել, 15. նք-զգալ, 16. չք-դիմանալ, համբերել, 17. համակվել, տոգորվել** նշանակությունները (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): **Շաղել** բայը գրաբարում ունի **նք- 1. պատել, պարուրել, 2. կապել, կապկապել, կաշկանդել, 3. փաթաթել, ոլորել, 4. շաղախել, 5. թաթախել, չք- փաթաթվել, ոլորվել մի բանի շուրջ, 2. կապվել, միակցվել, կաշկանդվել, 3. մխվել, մխրճվել**, իսկ արդի հայերենում՝ **նք-ցողել**,

²³ Միջինհայերենյան *հասունանալ, կոփվել, փորձառություն ձեռք բերել* նշանակությունները արդի հայերենում տեղ են գտել **եփվել** բայի իմաստային կառուցվածքում:

²⁴ **Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան**, Միջին հայերենի բառարան, ՄՀԲ, Եր., 2009:

²⁵ Հաբուդն ուրիշ շատ բան էր գրում նամակում, բայց Իսանանց տղան հորը *չէր կարդում* (ԱԲ): Թիֆլիս է *կարդում*, երկու տարուց հետո կվերջացնի գիմնազը (ԱԲ): *Ծաղկեց* զաւետարանս և գլխագրեց (ՄՀԲ): Թաղեն արտագրել, *ծաղկել է* էջերը (ԴԴ): Բարև յեր չես ի տար, սուտ *խռովեր ես* (ՄՀԲ): Տիգրանուհին *խռովեց*, գոռով բերեցինք կալատեղից (ԱԲ):

թրջել շաղով, չք-մանր անձրև տեղալ իմաստները (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ) և այլն: Ստացվում է այս բայերը պահպանել են կրկնաստեռության հասկանիշը, բայց ոչ իմաստային շրջանակը:

Որոշ դեպքերում արդիհայերենյան նոր նշանակությունները թե՛ ներգործական, թե՛ չեզոք սեռի են, օրինակ՝ ազդել բայը արդի հայերենում պահպանել է գրաբարյան նբ//չք- ներգործել, դրդել, շարժել իմաստները, միևնույն ժամանակ ձեռք է բերել նբ//չք- տպավորություն թողնել, հուզել նոր նշանակությունները (բայը չունի գրաբարյան չք-իմաց տալ, զգացվել իմաստները) (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ): Ծխել գրաբարում կրկնաստեռ բայը արդի հայերենում պահպանել է նբ-1. ծուխ անել, ծուխ տալ, չք-2. ծուխ հանել, ծխալ, կորցրել է չք-3. խունկ ծխել, խնկարկել, խնկել իմաստները և ձեռք է բերել նբ-4. ծխախոտի ծուխը ներշնչել և արտաշնչել, 5. ծուխ տարածել, 6. հոտ տարածել, բուրել, 7. ծուխ արձակել, ժայթքել, փխր. 8. օջախը վառ պահել, 9. կսկիծ պատճառել, փխր. 10. հայհոյել, 11. գոլորշի արձակել, չք-12. ծխալ, ծուխ արձակել, 13. ծխող լինել իմաստները (ՆՀԲ, ԳԲ, ԱՀԲԲ)²⁶ և այլն²⁷:

Այսպիսով, բացարձակ կենսունակություն ունեցող մոտ 50 կրկնաստեռ բայեր արանց ձևաիմաստային փոփոխությունների, իսկ շուրջ 100 բայեր ձևաիմաստային որոշակի փոփոխություններով հին հայերենից անցել են լեզվի զարգացման միջին շրջանին, ապա արդի հայերենին՝ կազմելով արդի հայերենի կրկնաստեռ բայերի գրաբարյան շերտը (պատմական ժառանգությունը):

Բանալի բառեր – արդի հայերեն, կրկնաստեռ բայեր, գրաբարյան բառաշերտ, հասկացության ծավալ, ձևաիմաստային փոփոխություններ

ГРАНУШ ЗАКЯН – Древний слой в современных армянских глаголах двойственного залога. – Среди глаголов двойственного залога в современном армянском языке насчитывается приблизительно 150, в которых имеется слой древнеармянского литературного языка – габара. Это 30% от 500 глаголов габара. Около 50-ти глаголов двойственного залога перешли в современный язык без семантических и структурных изменений и около ста – с определёнными изменениями. Структурные видоизменения в правописании и словообразовании имеют системный характер и никак не связаны с двойственным залогом. Что касается семантических изменений у глаголов, сохранивших двойственный залог, они проявляются расширением, сужением и преобразованием объёма понятия.

²⁶ Ունևոր են, մենք էլ նրանց շվաքում կապրենք (ԱԲ): Որ այս սրտիս հետ կորչի իմ սերը, Գեթ մոռանամ քեզ, ապրեմ անվրդով (ՀՇ): Այդպես ապրեց իր կյանքի վերջին րոպեները մեր Արտյուշան (ՎՊ): Փառք արևին մեր, որ լեռնաշխարհում ահա մեր հին շաղում է շողեր անմարելի (ԵՉ): Այդ դեպքը Վանդուց Բադու վրա վատ ազդեց (ԱԲ): Այս արդեն այնպես ազդեց հարսին ու աղջկան, որ նրանք խորտակված իրար նայեցին (ԴԴ): Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ես ծխում այդպես համր ու գաղտնավիշտ (ՀՇ): Սկսել էր շփոթել դռներն ու անունները, սկսել էր ծխել (ՎՊ) և այլն:

²⁷ Նմանատիպ փոփոխություններ են կրել նաև ձեռնարկել, հնչել, այցելել, պարզել և այլ կրկնաստեռ բայեր:

Ключевые слова: *современный армянский язык, глаголы двойственного залога, древний слой, объём понятия, структурные видоизменения*

HRANUSH ZAKYAN – *Old Armenian Layer of Modern Armenian Reciprocal Verbs.* – Old Armenian layer of modern Armenian reciprocal verbs includes approximately 150 verbs (about 30% of 500 verbs of the Old Armenian). About 50 reciprocal verbs passed into modern Armenian without any semantic and structural changes, and about 100 of them underwent certain changes. Modifications in orthography and word formation of reciprocal verbs (structural modifications) have systemic character and are not related to the reciprocal voice. Semantic changes appear with widening, narrowing, and modifying the volume of the verbs, which have retained the reciprocal voice.

Key words: *modern Armenian, reciprocal verbs, Old Armenian layer, the volume of the verbs, structural modifications*